

ZWIĄZKI RODZINNE W WIELKOPOLSCE*

KATARZYNA SZAFER

ABSTRACT. Szafer Katarzyna, *Związki rodzinne w Wielkopolsce* (The Unions of the Families in Wielkopolska). Roczniki Socjologii Rodziny, XI, Poznań 1999. Adam Mickiewicz University Press, pp. 65-71. ISBN 83-232-0988-X. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Katarzyna Szafer, Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, (Institute of Sociology Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska-Poland.

Początek dwudziestego wieku to okres tworzenia się związków rodzin ziemiańskich we wszystkich trzech zaborach. Były to stowarzyszenia mające charakter fundacji i spółek akcyjnych popierających solidarność rodziny¹. Pierwszym związkiem był Związek Wzajemnej Pomocy Rodziny Meysztowiczów, powstały na Litwie, ale związki rodzin powstały także w Galicji, Królestwie Polskim i zaborze pruskim².

A. Kwilecki w swojej książce pt. *Ziemiaństwo wielkopolskie* uważał, że tendencja zrzeszania się polskich ziemian wynikała z trudności w przystosowaniu się do kapitalistycznego systemu gospodarowania³. Podobny pogląd podzielał S. K. Potocki, który genezę związków rodzin upatrywał w kryzysie wielkiej własności w drugiej połowie XIX w. Widział ją również w publicystyce polskiej końca XIX w., krytycznej wobec instytucji ordynacji, jako tej, która zbyt promowała pojedyncze osoby⁴. Mimo że dyskusja ta nie powstrzymała tworzenia nowych ordynacji, to za-

* W tytule został zastosowany termin „związki rodzinne”, jednak w socjologii ma on inne konotacje. Właściwszym byłoby użycie terminu „związek rodzin”, gdyż bardziej odpowiada on rzeczywistości społecznej. Jednakże w literaturze poświęconej dziejom ziemiaństwa używany jest termin „związek rodzinny” (np. A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa 1998, rozdz. „Związki rodzinne”, s. 144-152.), dlatego też w tytule niniejszego artykułu został ten termin. W tekście natomiast używany jest termin „związki rodzin”.

¹ A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa 1998, s. 144.

² Ibidem.

³ Ibidem, S. Karwowski, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 3, Poznań 1931, s. 153.

⁴ S. K. Potocki, *Polskie związki rodzinne w pierwszym dziesięcioleciu XX w.*, „Herald” [Köln-Wrocław] 1992, nr 6, s. 8.

często promować ideę związku rodzin. Jednymi z pierwszych propagatorów tej idei byli Wielkopolanie Kazimierz Szuman i jego syn Jan, którzy już od 1884 r. publicznie popierali powstawanie związków rodzin⁵. Podstawowym celem związków rodzin było: *zachowanie i podnoszenie dobrobytu i znaczenia rodziny, ożywienie poczucia łączności jej członków, udzielanie pomocy potrzebującym członkom*⁶.

W Wielkopolsce w pierwszej połowie XX w. powstały cztery związki. Założyły je rodziny różniące się pod względem sytuacji gospodarczej, a także społecznej. Pierwszy związek, a właściwie fundację założyli w 1902 r. Chłapowscy. Potem przy fundacji powstało Koło Rodzinne⁷. Był to stary ród ziemiański, który już w pierwszej połowie XIX w. należał do elity społeczeństwa polskiego, a jej symbolem był gen. Dezydery Chłapowski. W rok po Chłapowskich powstał Związek Rodziny Żółtowskich. Obejmował on potomków Jana Nepomucena, który w 1840 r. otrzymał od króla pruskiego tytuł hrabiego, związany z posiadłością Jarogniewice⁸. Żółtowski była to rodzina, która w drugiej połowie XIX w. osiągnęła wysoką pozycję społeczną. Synowie Jana Nepomucena byli właścicielami ogromnych majątków ziemskich. Obok Stanisława, który odziedziczył po ojcu Jarogniewice wraz z tytułem, również Marceli z Czacza i Franciszek z Niechanowa otrzymali tytuł hrabiego papieskiego (pierwszy w 1867 r., a drugi dziesięć lat później)⁹. Potomkowie Jana Nepomucena piastowali wiele kierowniczych funkcji w różnych polskich organizacjach społecznych, gospodarczych i politycznych. Przedstawiciele tej rodziny posiadali bardzo dobrze utrzymane majątki ziemskie i umieli przystosować się do kapitalistycznych warunków gospodarowania. Jednakże nie wszystkie rodziny ziemiańskie potrafiły sprostać warunkom ekonomicznym panującym w Wielkopolsce. Przykładem radzenia sobie z trudnościami była rodzina Moszczeńskich. Jej członkowie prowadzili działalność patriotyczną i walczyli w czasie Wiosny Ludów, za co byli represjonowani przez władze pruskie. Borykali się przez to z problemami gospodarczymi. Pomimo tego Ignacy Moszczeński był w drugiej połowie XIX w. wybijającym się rolnikiem, współzałożycielem Centralnego Towarzystwa Gospodarczego. Podobnie jak inni ziemianie angażował się finansowo w pozarolnicze przedsięwzięcia. Jednakże Ignacy Moszczeński stracił swoje pieniądze, gdyż finansował bank Tellus, który upadł. Z powodu bankructwa Tellusa był zmuszony sprzedać część swego majątku, co z kolei silnie wpłynęło na sytuację materialną rodziny¹⁰. *W tych warunkach powstał w 1905 r., dla wzajemnego wspierania się i umacniania, Związek Rodowy Moszczeńskich*¹¹. Inicjatorem powstania tego związku był syn Ignacego, Aleksander. Rodzina ta nie była zbyt liczna i do związku przystąpiło 15 osób. Nieznane są

⁵ S. Karwowski, *ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ A. Kwilecki, *op. cit.*, s. 146.

⁸ *Ibidem*, s. 409.

⁹ *Ibidem*, s. 410.

¹⁰ *Ibidem*, s. 149-150.

¹¹ *Ibidem*, s. 150.

jednak szczegóły dotyczące statutu, gdyż nie zachował się on do naszych czasów¹². Zachował się natomiast statut Związku Rodzinnego Szumanów, który powstał w 1907 r. Szumanowie, była to rodzina ziemiańsko-inteligencka zamieszkała w większości w Poznaniu. Z jej grona wywodzili się wspomniani wcześniej inicjatorzy tworzenia związków rodzin, a także długoletni parlamentarzysta polski, Henryk Szuman.

Wszystkie te związki posiadały jeden wspólny cel, o którym pisał cytowany powyżej S. Karwowski. W poszczególnych statutach zawarto również cele charakterystyczne dla każdego z rodów. Cele te odpowiadały funkcjom, które te organizacje spełniały. Można więc funkcje te przyrównać do funkcji pełnionych przez rodzinę w rozumieniu poznańskiej szkoły badań nad rodziną.

W Fundacji Rodziny Chłapowskich w myśl statutu Rada Rodzinna miała za zadanie *czuwać nad tem, aby młode pokolenie wychowane było w myśli i tradycji rodzinnej, aby w nie wpajano miłość pracy, prostotę w życiu, surowość dla siebie, wstręt do zbytku, ofiarność dla rzeczy publicznej, przekonanie, że jedynie własna praca zaszczyt przynosi, a życie bez celu nie godne człowieka i nie tylko szacunku nie wzbudzi, ale na pogardę naraża*¹³. Na plan pierwszy wysuwają się więc dwie funkcje – socjalizacyjna i wychowawcza. Młode pokolenie miało być przygotowywane do życia, przede wszystkim w jego aspekcie społecznym. Polskie inicjatywy społeczne w okresie zaborów zależały od ludzi, tak więc rodzina miała obowiązek swoich członków przysposobić do tej pracy. Proces socjalizacji odbywał się również poprzez przykład i naśladownictwo wzorów osobowych, którymi dla Chłapowskich byli gen. Dezydery i jego przyjaciel Stanisław z Czerwonejwsi. W statucie znalazł się wyraźny zapis, że ich przykład miał *wskazywać drogę obowiązku i pracy*¹⁴. Chłapowscy byli rodziną, która czynnie włączała się w inicjatywy społeczne i narodowe Polaków przez cały okres trwania zaborów. Obok funkcji socjalizacyjnej i wychowawczej ważna była również funkcja kontrolna, w której zakres wchodziły zadania wynikające z systemu normatywno-aksjologicznego, w ujęciu, jakie zaproponował W. Wrzesień w swoim artykule w VIII tomie „Roczników Socjologii Rodziny”¹⁵. Z wymienionych przez autora zadań szczególnie istotne dla ziemiaństwa wielkopolskiego były dwa: *starania członków rodziny podejmowane w celu kultywowania i celebrowania tradycji narodowej, religijnej i rodzinnej; nadzorowanie przestrzegania zwyczajów i obyczajów rodzinnych, religijnych, narodowych, kręgu towarzyskiego czy kręgu sąsiedzkiego*¹⁶. Funkcja kontrolna jest szczególnie widoczna w punkcie statutu mówiącym o wykluczeniu z fundacji, który będzie omówiony poniżej.

¹² Ibidem.

¹³ Ustawy (Regulamin) uzupełniające statut Fundacji Rodziny Chłapowskich, Kościan [b.d.], s. 6, (pisownia oryginalna).

¹⁴ Ibidem, s. 3-4.

¹⁵ W. Wrzesień, *Realizacja funkcji kontrolnej w rodzinach wielkowiejskich*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. VIII (1996), s. 170.

¹⁶ Ibidem.

Żółtowski, podobnie jak inne rodziny zakładające związki, pragnęli pielęgnować więzi rodzinne i solidarność rodzinną. Jednakże w uzupełnieniu do statutu ich związku z 1905 r. znalazł się zapis o utrzymywaniu w rękach członków posiadłości ziemskich, których bez zgody związku nie można było sprzedać, darować czy zastawić¹⁷. Żółtowski byli rodziną, która bardzo dbała o wysoki status rodziny i wyznaczenie jej miejsca w strukturze społecznej. Funkcje społeczno-wyznaczająca i materialno-ekonomiczna znalazły odbicie w postanowieniach statutu.

Wszystkie związki rodzin miały na celu przede wszystkim wspieranie poczucia wspólnoty rodzinnej. Temu miały służyć nie tylko zjazdy rodzinne odbywane regularnie¹⁸. W Ustawie Związku Rodzinnego Szumanów znalazł się paragraf, który nakładał na członków związku utrzymywanie kontaktów towarzyskich, podobnie jak u Żółtowskich¹⁹. Niezwykle istotne były więc funkcje: emocjonalno-ekspresyjna, kulturalna i rekreacyjno-towarzyska, które podtrzymywały więzy rodzinne pomiędzy poszczególnymi członkami, spełniane między innymi na zjazdach. Podobnie również u Chłapowskich celem Fundacji było: *Utrzymanie, pielęgnowanie między nimi (członkami) więzów pokrewieństwa*²⁰. Chodziło więc o to, aby rodzina, nawet daleka, nie straciła ze sobą kontaktu, a przede wszystkim poczucia wspólnoty rodowej.

Jednakże związki te zakładano, aby nie tylko podtrzymywać więzi rodzinne, ale także, aby pomóc członkom związków rodzin. W ten sposób realizowano funkcję opiekuńczo-zabezpieczającą. Z trzech kierunków działań podejmowanych przez rodzinę w ramach tej funkcji najważniejsza dla związków była materialna pomoc dla osób potrzebujących²¹. W statucie Fundacji Chłapowskich wyraźnie napisano, jakie czynności i wobec kogo miały być podjęte, aby funkcję tę wypełnić. Członkowie rodziny (a zarazem związku) cierpiący niedostatek i mający długotrwałe problemy finansowe mogli liczyć na wsparcie ze strony Fundacji. Przyznawano dzieciom takich członków stypendia dla chłopców i zabezpieczano materialnie niezamężne córki²².

¹⁷ A. Kwilecki, op. cit., s. 420-421: „Ponieważ utrzymanie i podniesienie stanowiska rodziny zależy w pierwszym rzędzie od utrzymania własności ziemskiej w rękach jej członków, przeto nie wolno żadnemu członkowi swej własności ziemskiej ani żadnej części tejże bez zezwolenia związku nie-członkowi sprzedać, ani darować, ani zamienić, ani drogą układową ni z jakiego bądź powodu przewłaszczyć. Przepis ten jednak nie dotyczy przewłaszczeń potomkom w prostej linii przewłaszczającego, choć nie-członkom związku”.

¹⁸ Ustawy Związku Rodzinnego Szumanów, Poznań 1913, & 25; mówił, że zjazdy należy organizować przynajmniej co 3 lata.

¹⁹ Ibidem, & 9: „Wszyscy członkowie winni ze sobą wzajem obcować i utrzymywać osobiste stosunki, a tem samem rozwijać poczucie przynależności do rodziny i zmysł rodzinny, (...)”; u Żółtowskich: „Wszyscy członkowie obowiązani [są] osobiste zachować stosunki i tem samem stwierdzać przynależność do rodziny i jej ducha”. Związek Rodzinny Żółtowskich. Statut Związku, Poznań, [b.d.], (pisownia oryginalna).

²⁰ Statut Fundacji Rodziny Chłapowskich z 25 XI 1902, Poznań [b.d.]. Tekst statutu, opatrzony tytułem polskim, opublikowano w oryginalnej wersji niemieckiej, s. 5. Tłumaczenie G. Szafer.

²¹ Z. Tyska, *System metodologiczny poznańskiej szkoły badań nad rodziną*, Poznań 1997, s. 63.

²² Statut Fundacji..., ibidem.

Podobnie niezamożnych członków rodziny mieli wspierać Żółtowski, a także Szumanowie²³. Na opiekę ze strony związku mogli liczyć jedynie jego członkowie mający wobec niego pewne zobowiązania finansowe.

Każdy związek rodzin, aby mieć możliwość realizacji powyższej funkcji musiał posiadać środki finansowe. Statuty tych organizacji szczegółowo określają wysokości składek dla każdego z członków. Każdy członek Fundacji Chłapowskich płacił roczną składkę w wysokości 100 marek²⁴. Roczna składka obowiązywała również członka Związku Rodzinnego Szumanów i wynosiła 50 marek. Jednakże każdy nowo przyjmowany miał obowiązek wpłacić jednorazową składkę w wysokości 500 marek plus 20 wpisowego. Te 500 marek mogło być wekslowe, ale spłacone w ciągu pięciu lat²⁵. Natomiast Związek Rodzinny Żółtowski posiadał dwa filary finansowe swojej działalności. Pierwszym z nich były jednorazowe i bezwrotne składki w wysokości 3000 marek. Drugi to darowizna Konstantego Żółtowskiego uczyniona na rzecz Związku w postaci majątku Urbanowo pod Opalenicą²⁶. Wysokość składek członków poszczególnych związków rodzin świadczy o pozycji ekonomicznej danego rodu i możliwościach finansowania podejmowanych przez nich przedsięwzięć.

W każdym z zachowanych statutów znalazł się punkt mówiący o przewinieniach wykluczających ze związku rodzin. Niehonorowe zachowanie powodowało wykluczenie z każdego z omawianych związków. U Żółtowskich zawarcie *niegodnego związku małżeńskiego* również powodowało skreślenie z listy członków²⁷. Wynikało to z ogólnych założeń Związku, według których miał on bronić pozycji społecznej rodu. Chłapowscy natomiast byli znani ze swojego przywiązania do tradycji narodowych i gorliwego katolicyzmu. Stąd statut Fundacji za przewinienia wykluczające z członkostwa uznawał następujące wykroczenia: 1) *występowanie z Kościoła rzymskokatolickiego*; 2) *wychowanie dzieci w innej wierze*; 3) *wzięcie tylko ślubu cywilnego*; 4) *jasne i stanowcze wyrzeczenie się tradycyjnej wierności Ojczyźnie, jako też wychowanie dzieci bez znajomości języka ojczystego*; 5) *popętnienie zbrodni lub czynów hańbiących*²⁸. Chłapowscy mieli na uwadze przede wszystkim postawę religijną i narodową członków swojego rodu i Fundacji. Związki rodzin sprawowały więc funkcję kontrolną w zakresie określonym przez W. Września, a cytowanym powyżej. Jednakże warunki wykluczenia można widzieć w szerszym kontekście. Były one mianowicie odzwierciedleniem idei i poglądów społecznych wyrażanych przez każdą z omawianych rodzin.

Członkostwo każdego ze związków było także ściśle w statutach określone. Do Fundacji Rodziny Chłapowskich mogli przystąpić wszyscy członkowie rodu Chłapowskich, nie tylko mężczyźni, ale również ich żony, wdowy po członkach oraz sy-

²³ Związek Rodzinny Żółtowski..., *ibidem*.

²⁴ A. Kwilecki, *op. cit.*, s. 148.

²⁵ Ustawy Związku..., *op. cit.*, & 10 i 11.

²⁶ A. Kwilecki, *op. cit.*, s. 422.

²⁷ Związek Rodzinny Żółtowski..., *op. cit.*

²⁸ Ustawy (Regulamin) uzupełniające..., *op. cit.*, s. 6.

nowie i córki (dopóki nie wyszły za mąż)²⁹. Jednakże tylko mężczy członkowie (w wieku powyżej 24 lat) Koła Rodzinnego przy Fundacji byli zobowiązani do płacenia wspomnianych składek. Natomiast do związku Żółtowskich przyjmowano tylko męskich potomków Jana Nepomucena i Józefy ze Zbijewskich Żółtowskich. Zdaniem A. Kwileckiego ograniczenie członkostwa związku do jednej tylko linii tzw. miecznikowskiej *świadczyło (...) o szczególnie bliskich kontaktach i solidarności rodzinnej linii miecznikowskiej oraz swoistym kulcie żywionym dla (...) pary przodków*³⁰. Kult przodków mógł też wynikać z faktu, że byli pierwszymi w rodzie, którzy otrzymali tytuł hrabiowski i uzyskali wysoką pozycję społeczną, dlatego też byli stawiani za wzór następnym pokoleniom i byli tymi, którzy zapoczątkowali stopniowy awans społeczny rodziny. Podobnie jak Żółtowscy, również Szumanowie do swojego związku przyjmowali męskich potomków w prostej linii Michała Maurycego i Henryki z Hoyerów Szumanów³¹. Byli to pierwsi Szumanowie, którzy zostali ziemianami poprzez kupno majątku pod Czarnkowem³². Pomimo że większość członków rodziny należała do warstwy inteligentnej, to pamięć i duma z korzeni ziemiańskich pozostała.

Szumanowie byli pierwszymi propagatorami idei tworzenia związków rodzin. Oni też w 1913 r. wystąpili z postulatem upowszechnienia związków i fundacji rodzin, gdyż to ich zdaniem przyczynić się mogło do wzmocnienia ekonomicznego poszczególnych rodów³³. Szumanowie ogłaszając swój postulat powoływali się na powstanie i powodzenie związków już istniejących. Można ten fakt rozpatrywać dwojako. Z jednej strony społeczeństwo polskie, a szczególnie warstwa ziemiańska, było obciążone wielorakimi świadczeniami finansowymi na rzecz organizacji społecznych mających na celu walkę przeciwko germanizacji Wielkopolski i musiało radzić sobie w warunkach gospodarki kapitalistycznej. W razie bankructwa żaden Polak nie mógł liczyć na pomoc organizacji rządowych. Ziemianie polscy pomagali innym warstwom społecznym. Dlatego też poszczególne rody ziemiańskie organizowały się, aby w razie potrzeby zabezpieczyć swój stan posiadania. Z drugiej strony odezwę Szumanów można potraktować jako propozycję obrony polskiej większej własności przed ewentualnymi dalszymi skutkami ustawy wyłączeniowej z 1908 r. Rody, które założyły związki rodzin, należały do elity warstwy ziemiańskiej i całego społeczeństwa. Zorganizowanie obrony danego rodu było więc przykładem dla innych.

Związki rodzin ziemiańskich w Wielkopolsce można traktować jako zastępczą formę ordynacji nadawanej przez cesarza niemieckiego. Z drugiej jednak strony należy pamiętać, że związki rodzin posiadały własne fundusze, którymi mogły rozporządzać niezależnie od innych organizacji społecznych. Można je także potraktować jako kolejne polskie stowarzyszenia mające na celu obronę narodowych interesów,

²⁹ A. Kwilecki, op. cit., s. 147.

³⁰ A. Kwilecki, op. cit., s. 421.

³¹ Ustawy Związku Rodzinnego Szumanów, op. cit., & 3 i 4.

³² A. Kwilecki, op. cit., s. 151.

³³ Ustawy Związku Rodzinnego Szumanów, dodatek z 1913 r.

poprzez obronę interesów jednego rodu. Pogląd ten wydają się potwierdzać postanowienia poszczególnych statutów. Należy również pamiętać, że rodzina stanowiła bardzo ważny ośrodek życia narodowego Polaków końca XIX i początków XX w. Postawione przed związkami rodzin cele były istotne z punktu widzenia życia społecznego. Fakt zakładania związków rodzin przez rody o różnym statusie ekonomicznym świadczy o tym, że należało zorganizować obronę swej pozycji. Jednakże wszystkie z opisywanych rodzin należały do elity społeczeństwa polskiego. Ich przykład oddziaływał zarówno na ziemiaństwo, jak i na inne warstwy społeczeństwa polskiego. Realizacje celów, które założyły sobie poszczególne związki, widoczne są w działalności ich członków. I tak, Chłapowscy zawsze pracowali na rzecz całego społeczeństwa, byli wierni Kościołowi i tradycji polskiej, Żółtowscy utrzymywali swoje majątki ziemskie na bardzo wysokim poziomie kultury rolnej i pracowali na rzecz utrzymania wysokiej pozycji społecznej, nie zapominając o pracy społecznej.

THE UNIONS OF THE FAMILIES IN WIELKOPOLSKA

Summary

In the beginning of the 20th century in Poland land aristocracy had founded unions of the families. In Wielkopolska which was a part of Germany in this time, four families (Chłapowski, Żółtowski, Moszczeński i Szuman) founded their unions to the beginning of the Great War. Every of this union had the statutes and funds for their activity. Membership had laws and duties. Ideas of union were consolidation of family, material help for member who needed it, helping young members to get the education and upbringing of young people. Unions of the families performed also different functions of family. I used achievements of Poznań School of Family Reserch to show how these organisations realised them in micro and macro structure of Polish society.